

SOBRE L'EXILI ARTÍSTIC I LA SEVA REPRESENTACIÓ

THE ARTISTIC EXILE AND ITS REPRESENTATION

Narcís Selles Rigat

Resum: La instauració del feixisme catòlic espanyol va comportar l'exili d'una gran part dels agents artístics més rellevants del país. La diversitat de posicions dels autors desplaçats, la multiplicitat de situacions en què es van trobar i els efectes de les dinàmiques geopolítiques globals, reclamen anàlisis específiques i localitzades que atenguin les relacions canviants de les pràctiques artístiques de la diàspora republicana amb els sistemes culturals dels països d'acollida i els de la comunitat d'origen.

Mots clau: Art, exili, república, antifranquisme, societat, política.

Abstract: The establishment of Spanish Catholic fascism caused the exile of a large part of the country's most important artistic agents. The diversity of positions of the displaced authors, the multiplicity of situations in their new destinations and the effects of global geopolitical dynamics, require specific and localized analyzes that attend to the changing relations of the artistic practices of the republican diaspora with the cultural systems of the receiving societies and those of the community of origin.

Keywords: Art, exile, republic, anti-Francoism, society, politics.

Així com des de perspectives feministes s'ha dit que la necessària recuperació de les dones artistes no hauria de limitar-se a afegir noms d'autores a una història convencional de l'art, sinó que caldria escriure la història d'una altra manera, es podria considerar que en el cas dels artistes exiliats passa una cosa similar. En efecte, fer visibles presències escampades arreu del món i sovint soterrades és un pas irrenunciable, però que alhora demana revisar la perspectiva i els criteris en què s'ha fonamentat bona part del discurs historiogràfic dominant. La imposició de la dictadura va comportar un èxode massiu que incloïa bona part dels agents artístics més significats. I, alhora, les àrees nacionalitàries subestatals i els seus espais socioculturals i lingüístics foren desballestats i sotmesos a un nacionalisme espanyolista ultrancer i amb voluntat anihiladora. De manera que l'ordre totalitari va generar processos d'expurgació artística en un doble sentit, de centrifugació per un costat i de centripetació per l'altre.

En els darrers anys s'han fet avenços notables en l'estudi de l'art de l'exili, però resulta impossible en un article com aquest deixar constància de totes les noves aportacions. Subratllem, si més no, el paper del Museu Memorial de l'Exili (MUME) de la Jonquera o, a l'altre costat de la ratlla, del Memorial del Camp de Ribesaltes. Pel que fa a la recerca historiogràfica referida a l'exili català, esmentem els treballs d'Enric Pujol, Jordi Font o Teresa Camps. També cal esmentar les recerques d'Eric Forcada sobre l'exili artístic a la Catalunya del Nord. Quant a la historiografia espanyola, sobresurten les nombroses aportacions de Miguel Cabañas o obres col·lectives com la de Luis Jaime Brihuega o la de Manuel Aznar i Idoia Murga.

Seria un reduccionisme limitar l'escriptura de la història de l'art a l'afeblit sistema artístic que va romandre sota el nou règim, el qual, ultra depurar i represaliar els autors considerats desafectes, va exercir un control ferri sobre totes les manifestacions culturals, cosa que va suposar el silenciament —l'anomenat exili interior— de tot el que no se supeditava a les pautes estéticoideològiques del *Nuevo Estado*. En aquella circumstància, el camp de l'art, més enllà dels qui s'iden-

tificaven amb l'estat de les coses, presentava una extensa zona grisa, en què l'acceptació del nou ordre per la por a la repressió convivía amb formes vàries d'adaptació en clau més o menys possibilista.

A l'hora de donar forma a un relat historiogràfic de conjunt, que lògicament reclama l'existència prèvia de treballs monogràfics i estudis localitzats, més que afegir mecànicament una mena d'annex corresponent a les arts de l'exili que complementi les de l'interior, diríem que té més pertinència conceptual i de mètode inquirir les dialèctiques canviants entre el dins i el fora, les quals es veien condicionades per transformacions conjunturals i per factors d'abast global.

L'adopció d'aquest punt de vista demana descentralitzar la mirada a favor de focalitzacions múltiples, no pas per desterritorialitzar el fenomen artístic, ja que el que es va produir fou la seva dispersió en diverses realitats territorials, sinó més aviat per rearticular-lo mitjançant una visió en clau policèntrica que en lloc d'esvair les societats les faci presents en tota la seva complexitat.

En l'estudi de les arts de l'exili és fonamental atendre la seva cara més visible —els artistes—, però sense oblidar la resta d'agents constitutius del camp. Ens referim a aportacions com les de Joan Merli a l'Argentina, on fundà l'Editorial Poseidón dedicada sobretot a temes artístics. O d'Enric F. Gual, crític d'art impulsor de la col·lecció «Anahuac-Arte Mexicano» i que esdevingué director del Museo Nacional de San Carlos a Mèxic. O de l'escriptor Ferran Canyameres, que va promoure nombroses iniciatives artísticoliteràries a França. O, en fi, a la presència catalana en l'obertura de nombroses galeries d'art, de la parisenca Mirador a les mexicanes Tusó, Prisse, Proteo, Boal o Pecanins, estudiades, respectivament, per Josep Miquel Garcia i per David Fuente Adrian.

També cal considerar autors que ja residien a l'estranger abans de la dictadura i que assumiren el paper d'exiliats per la seva renúncia a retornar al país d'origen a causa d'un govern considerat il·legítim. Juli González i sobretot Pablo Picasso en foren les dues personalitats més emblemàtiques.

Quant a l'art desplaçat, s'ha de tenir en compte l'especificitat de les diverses societats d'acollida, atès que les tradicions culturals, les polítiques envers la població expatriada o la consideració social del fenomen artístic eren diferents. Poc tenia a veure, en general, la realitat europea amb l'americana o l'actitud receptiva de Mèxic, on membres de la comunitat catalana assoliren una notable rellevància, amb les restriccions de molts altres estats. O la de la República Dominicana, un país empobrit i sota el jou d'una dictadura, amb la dels Estats Units, en què la força succionadora de Nova York prendria a París la capitalitat artística mundial. O en el mateix Estat francès, també eren diferents els camps artístics de les dues ciutats on s'aplegà el major contingent de població refugiada: Tolosa i París.

De manera que, en uns casos, els agents artístics es van trobar amb sistemes culturals d'un nivell menor de complexitat i desenvolupament en comparació amb els que havien conegut, cosa que va afavorir que alguns d'ells contribuïssin a la renovació estètica i a la dinamització socioartística local. En altres casos, es va donar el fenomen invers, la modernitat del país d'acollida va afavorir l'obertura dels artistes i la seva connexió amb corrents d'avançada. Entre els autors catalans de l'exili que assoliren una major projecció internacional, cal esmentar Remedios Varo a Mèxic i Esteve Francès i Joan Junyer als Estats Units; tots ells exerciren de pont entre les avantguardes europees i les americanes.

En general, les obres dels artistes que ja havien consolidat un imaginari visual propi o que responien a una poètica en què donaven prioritat al factor diguem-ne atemporal, d'Enric Casanovas a Joan Rebull o Feliu Elias, van experimentar alteracions menors que les dels qui concebien la seva pràctica en diàleg estret amb el seu entorn. Noms com Josep Franch-Clapers, Josep Bartolí o Josep Narro van deixar constància de les doloroses vivències derivades de la seva condició d'exiliats.

També cal tenir en compte els refugiats adults que es descobriren com a artistes a l'exili. Fou el cas de Joan Busquets, Virgili Batlle o Joaquim Vicens Gironella, i les noves generacions que ja es van for-

mar en el país d'acollida, com Josep Balmes, Marta Palau o Francesc Moreno Capdevila.

Majoritàriament els autors refugiats no van poder viure de la seva professió —i tampoc els de l'interior refractaris als canons oficials—, sinó que van haver de fer tota mena de treballs per garantir-se la subsistència. Uns es van veure forçats a abandonar la pràctica de l'art o a fer-hi un parèntesi i uns altres a desplegar la seva creativitat en àmbits propers o bé a adaptar-se als gustos estètics majoritaris.

ART I CONJUNTURA

Ultra aquesta mirada multifocal s'imposa també una necessària periodització, ja que les actituds dels artistes es van anar modificant, sobretot —però no només— en funció de factors extraartístics que incidiren en l'esfera de l'art. Durant els inicis de l'èxode republicà, que gairebé s'encavallà amb les noves penúries derivades de l'esclat de la Segona Guerra Mundial, la major part de població exiliada va viure situacions de desorientació, incertesa i patiment.

La gran conflagració bèl·lica va empènyer el retorn a Catalunya de força agents artístics, com ara Joan Miró, Josep Gudiol, Josep Puig i Cadafalch, Agustí Centelles, Sebastià Gasch, Joaquim Sunyer, Leandre Cristòfol, Enric Casanovas, Helios Gómez o Alexandre Cirici. Alguns d'ells foren durament represaliats pel franquisme. Un cas ben diferent fou el de Salvador Dalí, que, després del seu retorn, esdevingué un esperpèntic apologeta del règim autoritari espanyol.

S'ha dit moltes vegades que va haver-hi tants tipus d'exilis com d'exiliats. Una diversitat que també s'esdevingué en el camp de l'art. De manera que les qüestions de classe, de relacions personals, de capacitació professional o de reconeixement cultural van repercutir en la sort dels agents artístics. Sigui el seu pas, o no, pels camps de concentració, sigui el suport o la manca de suport per part de les instàncies d'ajut als refugiats, sigui, en fi, el lloc de destinació, ja que no tothom va tenir la possibilitat de triar l'indret on anar,

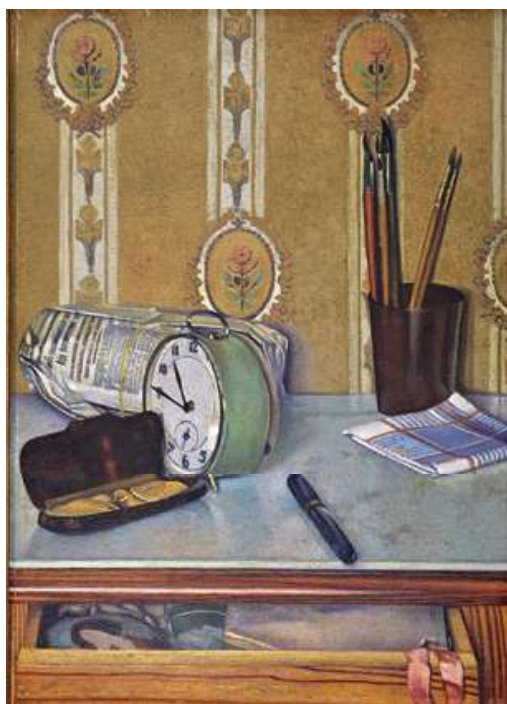
es tracta d'un seguit de filtres que condicionaren la cartografia de l'exili artístic i les possibilitats de producció i projecció dels diferents autors. La *Revista de Catalunya* va incloure en la seva llista de col·laboradors alguns dels artistes més reconeguts i més vinculats a la institucionalitat republicana. Eren: H. Anglada Camarasa, E. Casanovas, F. Elias, J. Junyer, J. Rebull, J. Sunyer i J. Viladomat. Aquesta relació ja va aparèixer en el primer número publicat a l'exili parisenc, el desembre del 1939.

Si la instauració de la dictadura va establir una fractura entre l'art i els agents artístics que van romandre dins de l'Estat espanyol i els que van marxar a fora, s'ha de dir que, ultra els contactes en l'esfera privada, es mantingueren certes sincronies i esclatxes de relació, les quals es feren més visibles en els moments de major debilitat del règim, sobretot després de la derrota nazifeixista i de la condemna del franquisme per l'ONU. En efecte, quan semblava que les potències guanyadores posarien fi a la dictadura, es va generar una notable activitat de nuclis artístics per propiciar la intervenció aliada.

En diferents estats, especialment a França, van tenir lloc exposicions i iniciatives diverses, ja fos per denunciar el règim espanyol, ja fos com un signe d'afirmació col·lectiva. Pel que fa a l'interior, cal esmentar la revista clandestina *Ariel* (1946-1951), que aplegava sectors de la resistència i autors compromesos amb la catalanitat. Aquesta publicació va dedicar força articles a artistes expatriats i va reproduir algunes de les seves obres: de Picasso, Fenosa, Rebull, Clavé, Casanovas, Grau Sala o Maria Sanmartí. Membres de la revista mantenien contactes amb sectors de la diàspora i Josep Palau i Fabre des de París, on va entrar en relació amb Picasso, teixia vincles amb artistes i intel·lectuals refugiats a la capital francesa. El 1946 va escriure *Vides de Picasso*, el mateix any que un altre membre d'*Ariel*, Alexandre Cirici, va publicar a Barcelona *Picasso antes de Picasso*. Anteriorment, ja l'any 1942, havia aparegut a l'Argentina un llibre de Joan Merli sobre el mateix autor. L'artista malagueny format a la Catalunya modernista esdevingué un símbol de la resistència anti-feixista. Un altre canal d'interrelació foren les beques que, des del

Il·lustració de Joan Junyer per al llibre d'Agustí Bartra, *Oda a Catalunya des dels tròpics*, editat a Mèxic, DE, el 1942 (Foto: Marcel Dalmau)

Feliu Elias, *Onze heures moins quart* (1942). Oli sobre fusta (Col·lecció particular, Banyoles)

Virgilio [Virgili Batlle Vallmajó], *Sense títol* (ca. 1945). Tècnica mixta sobre tela
(Col·lecció particular)

J. Vicens Gironella, *I el sol va plorar* (entre el 1946 i el 1948). Escultura en suro
(Foto: Christian Bérard) (Collection de l'Art Brut, Lausana)

final dels anys quaranta, el Cercle Maillol de l'Institut Francès de Barcelona atorgava als autors joves per fer estades a París o en altres indrets de l'estranger. La memòria de l'exili artístic es feu present en llibres com els de Sebastià Gasch, *L'expansió de l'art català al món* (1953), *París, 1940* (1956) o *Etapas d'una nova vida. Diari d'un exili* (2002). Una literatura memorialística que tingué altres manifestacions en obres d'A. Cirici, C. Fontserè, A. Artís-Gener, E. Crous o dels valencians Joan Renau i Manuela Ballester. Així, el primer, Cirici, recuperà noms i experiències de la diàspora, des dels escenògrafs catalans als arquitectes Josep Lluís Sert i Antoni Bonet.

Quant al món de l'exili, cal subratllar la importància de la xarxa de revistes catalanes, moltes de les quals obriren les seves pàgines als artistes. En la labor de recosir lligams entre autors refugiats i autors de l'interior es pot destacar la revista *Pont Blau*, fundada a Mèxic l'any 1952, el director artístic de la qual era Josep M. Giménez Botey. Des dels Països Catalans, Joan Triadú i Joan Fuster foren dos dels seus col·laboradors. En les seves portades es van reproduir obres d'artistes com Picasso, Miró, Clavé, Carme Millà, Enric Climent, Tísner, Peyrí, Shum o Vicenç Rojo.

UN CANVI DE CICLE

Si durant els anys quaranta, l'art de l'exili representava la modernitat, aquesta situació va canviar la dècada següent arran de les noves polítiques del franquisme en el seu procés d'adaptació a les dominants geopolítiques de la Guerra Freda. En efecte, amb la impulsió d'un cert tipus d'art modern, en aparent sintonia amb el que promovien les democràcies liberals, es pretenia afavorir la integració de la dictadura en el bloc occidentalista. Un procés del qual formaven part els acords amb el Vaticà, els Estats Units i altres estats capitalistes, així com el progressiu reconeixement del règim per part d'instàncies internacionals: l'any 1955 l'Estat espanyol fou admès a l'ONU com a membre de ple dret.

Aquests reposicionaments van tenir un efecte políticament desmobilitzador en les arts de l'exili. Iniciatives de gran abast com les biennals hispanoamericanes, promogudes per la dictadura i ben dotades econòmicament, van afavorir formes aparents d'absorció d'artistes que havien mantingut una distància crítica cap al franquisme. Fou el cas de Joan Rebull, que, un cop retornat a Catalunya, va decidir participar en la I Bienal Hispanoamericana (1951), en què va guanyar el gran premi d'escultura. O el de Francesc Galí, provinent de Londres, que va rebre el guardó de la República del Perú.

Des de sectors de l'exili es va denunciar el sentit polític de l'operació i en diversos estats (França, Mèxic, Veneçuela o Cuba) es van organitzar contrabiennals amb la participació d'artistes de diferents nacionalitats. Picasso en va ser un dels principals avaladors al costat d'artistes com Clavé, Fenosa o Joan Fin. Mentre que per part de l'exili americà podem esmentar Francesc Camps Ribera, Giménez Botey, Roser Bru o els valencians Ernest Guasp, Manuela Ballester o Josep Renau. Però en el temps que va de la I Bienal, celebrada a Madrid el 1951, a la darrera, celebrada a Barcelona el 1955, es va produir un debilitament de l'acció opositora i artistes que s'hi havien manifestat contraris o distants van acabar participant-hi.

La desesperança que va provocar la consolidació de la dictadura va portar o bé a formes d'integració —definitiva o no— en els països d'acollida o bé al retorn progressiu d'autors expatriats. Pel que fa al primer cas, l'art de l'exili es va anar desconnectant del lloc d'origen per inserir-se en les dinàmiques de la societat receptora fins a esdevenir, més pròpiament, un art produït a l'exili.

Quant als qui van optar per la tornada, hi havia els qui entenien que, atès que la resolució del conflicte seria llarga i no vindria de fora, calia donar la batalla a l'interior; alguns assumiren una mena de guerra de posicions, és a dir, un tipus d'acció encaminada a alterar, progressivament i des de dins, les relacions de poder que es donaven en el camp de l'art. En altres casos, el retorn responia més a causes i sentiments personals que a plantejaments políticament motivats. Entre els artistes exiliats que van retornar en aquella circumstància,

noms com Feliu Elias, Anglada Camarasa o Francesc Gallostra i arquitectes com Emili Blanc, Germà Rodríguez o Ricard Ribas. I, posteriorment, Carme Millà, Pere Calders, Avel·lí Artís-Gener, Tísner, o Antoni Garcia Lamolla. També n'hi va haver molts que moriren a l'exili, el dibuixant Lluís Bagaria, el crític Alexandre Plana, el fotògraf Francesc Boix, l'escenògraf Manuel Fontanals, el cineasta Joan Castanyer o els artistes Pere Daura, Ignasi Mallol, Manuel Viusà i Gertrudis Galí.

Amb la seva estratègia, el franquisme va aconseguir diluir la memòria de l'exili i crear una nova generació d'artistes moderns suposadament representatius de la *Nueva España*, als quals va promoure internacionalment i que van prendre la referencialitat que havien mantingut els autors republicans. Val a dir, però, que molts d'aquests artistes, a mesura que el moviment democràtic de l'interior avançava en la seva autoorganització i anava guanyant zones d'influència, capacitat contrahegemònica i reconeixement internacional, acabaren vinculant-s'hi.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AZNAR, Manuel i Idoia MURGA (coord.). *1939. Exilio republicano español*. Ministerio de Justicia, 2019.
- BRIHUEGA, Luis Jaime (dir.). *Después de la alambrada. Memoria y metamorfismo en el arte del exilio español*. Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 2009.
- CABAÑAS, Miguel. *Artistas contra Franco: La oposición de los artistas mexicanos y españoles exiliados a las bienales hispanoamericanas de arte*. Universidad Nacional Autónoma de México - Instituto de Investigaciones Estéticas, 1996.
- *La política artística del franquismo. El hito de la Bienal Hispano-americana de arte*. CSIC, 1996.
- «Quijotes en otro suelo, artistas españoles exiliados en México». Miguel CABAÑAS BRAVO et al. (coord.). *Analogías en el arte, la literatura y el pensamiento del exilio español de 1939*. CSIC, 2010.
- «Entre París y Toulouse. Los artistas españoles del exilio republicano en Francia». Michel BOEGLIN (dir.). *Exils et mémoires de l'exil dans le monde ibérique (XII-XXI siècles) / Exilios y memorias del exilio en el mundo ibérico (siglos XII-XXI)*. P.I.E. Peter, 2014.
- CAMPS, Teresa. «Notes primeres sobre la sort dels artistes catalans a causa de la Guerra Civil». *Emblecat, Estudis de la imatge, Art i Societat*, núm. 7, 2018, <https://raco.cat/index.php/EMBLECAT/article/view/339273>

- DREYFUS-ARMAND, Geneviève i Dolores FERNÁNDEZ MARTÍNEZ (coord.). *L'art en exil: les artistes espagnols en France*. Riveneuve Éditions, 2014.
- FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, Dolores. «La complejidad del exilio artístico en Francia». *Migraciones y exilios. Cuadernos de la Asociación para el estudio de los exilios y migraciones ibéricas contemporáneos*, núm. 6, 2005.
- FONT AGULLÓ, Jordi (dir.). *Reflexionant l'exili. Aproximació a l'exili republicà: entre la història, l'art i el testimoniatge*. Afers, 2010.
- FONTBONA, Francesc. «Bibliofilia catalana a l'exili (1941-1960)». *Revista de Catalunya*, núm. 253, 2009.
- FUENTE ADRIÁN, David. *La disputa de «la ruptura» con el muralismo (1950-1970)*. Instituto de Investigaciones Dr. José María Luis Mora, 2018.
- GARCIA, Josep Miquel (comis.). *Galerie Mirador, París, 1948-1955*. Fundació Apel·les Fenosa, 2020.
- HEROLD-MARNE, Amanda. «De migrants culturels à garants de l'identité hispanique. Les artistes espagnols à Paris à partir de la guerre civile». *L'Âge d'Or*, núm. 12, 2019, <https://doi.org/10.4000/agedor.4596>.
- PLA BRUGAT, Dolores. *Els exiliats catalans a Mèxic. Un estudi de la immigració republicana*. Ed. Afers, 2000.
- PUJOL, Enric. *Art i exili. Artistes catalans de l'exili del 1939*. MUME - Ajuntament de Figueres, 2019.
- RIERA LLORCA, Vicenç. *Els exiliats catalans a Mèxic*. Curial, 1994.
- SELLES RIGAT, Narcís. «Virgilio», *Virgili Batlle Vallmajó: La radicalitat estètica d'un pintor català anarcosindicalista exiliat a Tolosa*. Ed. Mare Nostrum - Ed. Afers, 2011.
- «Art i política en temps de canvis. Entre el flux de la protesta antifranquista i el reflux de la institucionalització monàrquica». *Dictatorships & Democracies*, núm. 5, 2017, <http://dx.doi.org/10.7238/dd.v0i5.3131>.
- La imatge impresa en les cultures visuals de l'antifranquisme. Els anys de l'Assemblea de Catalunya*. Ed. Memorial Democràtic, 2021.
- Joaquim Vicens Gironella: Viure en temps convulsos i crear des dels marges*. Ed. MUME - Museu del Suro de Catalunya, 2022.